

Aleksandra Partyk

dr, Krakowska Akademia im. Andrzeja Frycza Modrzewskiego

ORCID: 0000-0003-3196-6601

apartyk@afm.edu.pl

Optymalność zachowku wobec przemian rodzinno-społecznych

Wprowadzenie¹

W czerwcowym miesięczniku „Rejent” z 2002 r. ukazał się tekst prof. Adama Szpunara zatytułowany *Uwagi o prawie do zachowku*². Jego autor postawił wówczas tezę, że spory przedstawiciele nauki prawa co do wad i zalet zachowku powoli wygasają. Profesor Szpunar zwrócił także uwagę na mocne zakorzenienie tej instytucji prawnej w prawie polskim. O ile w zupełności należy zgodzić się z drugim spostrzeżeniem, o tyle pierwsze z nich okazało się, w moim przekonaniu, przedwczesne. W chwili obecnej spory o celowość dalszego funkcjonowania zachowku w prawie polskim nie tylko się nie zakończyły, ale wręcz na nowo rozgorzały; są też coraz częściej artykułowane w literaturze i judykaturze³. Szereg przedstawiciele nauki prawa powątpiewa, czy uregulowana w art. 991 k.c.⁴ instytucja zachowku stanowi optymalny środek ochrony rodziny spadkodawcy w dobie zmieniającego się świata⁵.

¹ Niniejszy artykuł prezentuje najistotniejsze tezy zawarte w rozprawie doktorskiej Autorki pt. *Ochrona osób bliskich spadkodawcy w prawie brytyjskim*, obronionej z wyróżnieniem na Krakowskiej Akademii im. Andrzeja Frycza Modrzewskiego.

² A. Szpunar, *Uwagi o prawie do zachowku*, „Rejent” 2002, nr 6, s. 18.

³ *Passim*. M. Załucki, *Przyszłość zachowku w prawie polskim (Fate of the Legitimate Portion in Polish Law)*, „Kwartalnik Prawa Prywatnego” 2012, R. XXI, z. 2, s. 529–562. Zob. też wyrok Sądu Najwyższego z dnia 23 marca 2018 r., I CSK 424/17, LEX nr 2510953, w którym jednoznacznie wskazano, że niektóre cele, jakie zachówek mógł spełniać w przeszłości, obecnie, wskutek gruntownych przemian społecznych, zdezaktualizowały się, jeżeli nie w całości, to w znacznej części, a przypisywane mu nowe funkcje – jak trafnie zauważono w literaturze przedmiotu – mają charakter apriorycznej wtórnej racjonalizacji instytucji zastanej.

⁴ Ustawa z dnia 23 kwietnia 1964 r., Dz.U. 2018.1025.

⁵ Zob. M. Załucki, *Wydzielnictwo w prawie polskim na tle porównawczym*, Wolters Kluwer Polska, Warszawa 2010, s. 464–476; *idem*, *Przyszłość zachowku...*, *op. cit.*, s. 529–562; *idem*,

Konieczne jest więc stawianie pytań o to, czy po ponad 50 latach od uchwalenia kodeksu cywilnego prawo spadkowe nie powinno przejść gruntownej reformy⁶. W tym kontekście warto zwrócić uwagę na ułomności zachowku, ujawniające się przede wszystkim na tle dynamicznych zmian, jakie nastąpiły w Polsce na przestrzeni ostatnich dziesięcioleci. Nawet tam, gdzie instytucje prawa zdają się być trwale wrośnięte w określony system prawny, nie można oczekiwać, iż w dobie zmieniających się realiów społecznych i ekonomicznych ich trwanie w niezmiennym kształcie jest uzasadnione⁷. Jakkolwiek oparcie systemu ochrony osób bliskich spadkodawcy w prawie polskim na instytucji zachowku trwa na tyle długo, że jawi się obecnie jako naturalne, nie może to jednak stanowić koronnego argumentu za niezmiennością uregulowań w tym przedmiocie, skoro zachowek w coraz mniejszym zakresie spełnia swoją funkcję społeczną.

Mankamenty zachowku

W myśl art. 991 § 1 k.c. zstępnym, małżonkowi oraz rodzicom spadkodawcy, którzy byliby powołani do spadku z ustawy, należą się, jeżeli uprawniony jest trwale niezdolny do pracy albo jeżeli zstępny uprawniony jest małoletni, dwie trzecie wartości udziału spadkowego, który by mu przypadął przy dziedziczeniu ustawowym, w innych zaś wypadkach – połowa wartości tego udziału (zachowek). Natomiast stosownie do art. 991 § 2 k.c. jeżeli uprawniony nie otrzymał należnego mu zachowku bądź w postaci uczynionej przez spadkodawcę darowizny, bądź w postaci powołania do spadku, bądź w postaci zapisu, przysługuje mu przeciwko spadkobiercy roszczenie o zapłatę sumy pieniężnej potrzebnej do pokrycia zachowku albo do jego uzupełnienia⁸.

Alimenty w miejsce zachowku? Uwagi na tle ochrony osób bliskich spadkodawcy w perspektywie rekodyfikacji polskiego prawa cywilnego, [w:] *Prawo alimentacyjne. Zagadnienia materialne*, t. 2, red. J. Łukasiewicz i in., Adam Marszałek, Toruń 2015, s. 124; A. Paluch, *System zachowku w prawie polskim – uwagi de lege lata i de lege ferenda*, „Transformacje Prawa Prywatnego” 2015, nr 2, s. 26–28; O. Nowak, *Zachowek, rezerwa i roszczenia alimentacyjne – jak instytucje prawne służą ochronie rodziny w perspektywie prawoporównawczej*, [w:] M. Nitkowski i in., *Vademecum spadkowe – kto dziedziczy całość, a kto połowę?*, „Zeszyt Naukowy Naukowego Koła Cywilistów”, Wrocław 2015, s. 97–98; A. Partyk, *Miarkowanie wysokości zachowku z uwagi na zasady współżycia społecznego. Glosa do wyroku s. apel. z dnia 9 maja 2018 r., V ACa 921/17*, LEX el./2018; M. Królikowski, *Możliwość obniżenia zachowku de lege lata i de lege ferenda*, „Transformacje Prawa Prywatnego” 2018, nr 1, s. 100–103.

⁶ M. Załucki, *Perspektywy rekodyfikacji polskiego prawa spadkowego*, [w:] *50 lat Kodeksu Cywilnego. Perspektywy rekodyfikacji*, red. P. Stec, M. Załucki, Wolters Kluwer Business, Warszawa 2015, s. 349–366.

⁷ *Idem*, *Przyszłość zachowku...*, *op. cit.*, s. 531.

⁸ Szeroko o założeniach systemu zachowku zob. *ibidem*, s. 549–552.

Od wprowadzenia do polskiego systemu prawa obowiązującego obecnie kodeksu cywilnego, tj. od 1 stycznia 1965 r., przywołany przepis obowiązuje w kształcie niezmiennym. W dacie uchwalania kodeksu cywilnego rozważano, czy właściwsze nie byłoby wprowadzenie do prawa cywilnego rozwiązań opierających się na systemie rezerwy, a zatem przyjęcie, że spadkodawca może rozrządzać jedynie częścią spadku, natomiast określone składniki majątku zmarłego powinny przyspaść określonym osobom mu najbliższym (tzw. spadkobiercom koniecznym) w naturze. Ostateczne oparcie polskiego systemu prawnego na modelu zachowkowym uzasadnione zostało tym, iż zachówek stanowi świadczenie pieniężne, w konsekwencji więc zaspokajanie osób najbliższych spadkodawcy nie skutkowało podziałem *in naturam* gospodarstw rolnych, co w czasie prac nad kodeksem cywilnym miało istotne znaczenie społeczne⁹.

Przepisy o zachowku były przez lata oceniane jako właściwie chroniące interesy majątkowe rodziny spadkodawcy. Beneficjentami świadczeń zachowkowych byli wszak członkowie najbliższej rodziny zmarłego: małżonek, zstępni i rodzice. Czy jednak dzisiejszy model rodziny jest podobny do tego, jaki funkcjonował w latach 60. ubiegłego stulecia? Na to pytanie nie sposób udzielić odpowiedzi twierdzącej. Wprawdzie małżeństwo nadal jest podstawową formą pożycia rodzinnego, niemniej obecnie coraz więcej osób decyduje się na życie w związkach konkubenckich. Kilkadziesiąt lat temu związki nieformalne traktowane były z reguły pejoratywnie, obecnie jednak stykamy się z coraz powszechniejszym przyzwoleniem na taką formę wspólnego życia¹⁰. Tradycyjny model rodziny, w której małżeństwo kończy się dopiero wraz ze śmiercią jednego z małżonków, jest coraz mniej powszechny. Wielokrotnie częściej niż kilkadziesiąt lat temu dochodzi do rozwodów. Coraz więcej osób decyduje się również na nieposiadanie dzieci. Zmienia się podejście do osób układających sobie życie z osobą tej samej płci, choć proces ten następuje powoli. Obok tych zmian zachodzą inne – coraz więcej dzieci dorasta w tzw. rodzinach patchworkowych, tworzonych przez osoby po rozwodach, które razem decydują się na wychowywanie dzieci z poprzednich związków¹¹. Ta forma pożycia jeszcze kilkadziesiąt lat temu nie była powszechnie akceptowana, dziś natomiast taki model rodziny nie tylko nie budzi już negatywnych

⁹ Z. Truskiewicz, *Zachówek ze spadku obejmującego gospodarstwo rolne*, WUJ, Kraków 1993, s. 22–25.

¹⁰ A. Partyk, *Uprawnienie konkubenta spadkodawcy w prawie szkockim*, „Kwartalnik Prawa Prywatnego” 2018, t. 27, s. 119–120.

¹¹ Zob. też *eadem*, *Pasierb spadkodawcy jako spadkobierca ustawowy (art. 934(1) k.c.)*, „Rejent” 2020, nr 4, s. 82–83.

skojarzeń, lecz traktowany jest jako normalny¹². Nierzadko również dzieci wychowywane są przez jednego (samotnego) rodzica, który nie zdecydował się na zakładanie nowej rodziny. Częściej spotyka się też osoby, które świadomie decydują się na życie jako „single”. Powyższe uwagi oczywiście nie są symptomatyczne jedynie dla Polski – to trend ogólnoeuropejski i światowy¹³.

Tymczasem krąg uprawnionych do zachowku pozostaje wąski i nie uwzględnia pogłębiających się zmian społecznych. Świadczenie z tytułu zachowku nie przysługuje więc na przykład konkubentowi lub pasierbom zmarłego czy też jego dalszym krewnym, choćby osoby te stanowiły dla spadkodawcy osoby faktycznie najbliższe. Niejednokrotnie osoba niebędąca spadkobiercą ustawowym, lecz uważana przez niego za „najbliższą rodzinę”, nie uzyska żadnych przysporzeń ze spadku, jeśli zmarły nie sporządził testamentu. Należy więc uznać, iż to, że zachówek odnosi się jedynie do osób formalnie powiązanych ze spadkodawcą, świadczy o braku optymalności tego rozwiązania¹⁴. O ile w części przypadków małżonek, rodzice czy zstępni spadkodawcy będą mogli występować z takimi żądaniem, o tyle w niemałej liczbie spraw może się okazać, że osoba najbliższa spadkodawcy nie może z przyczyn formalnych wystąpić o świadczenie zachowkowe, gdyż nie jest do niego legitymowana czynnie. Argument, że spadkodawca mógł takiej osobie przyznać określone przysporzenia w testamencie, jawi się jako niewystarczający, tym bardziej, że w praktyce jedynie niewielka część osób korzysta z możliwości dokonania rozrządzenia na wypadek śmierci. Konsekwencją funkcjonujących *de lege lata* w prawie polskim uregulowań jest, że spadek z reguły przypada osobom formalnie powiązanim ze spadkodawcą więzami krwi, zaś inne osoby rzeczywiście mu bliskie nie będą mogły korzystać z majątku zmarłego ani otrzymać zachowku z powodu wąskiego kręgu podmiotów do tego uprawnionych¹⁵.

Drugą z istotnych wad zachowku jest jego oderwanie od sytuacji majątkowej osób uprawnionych do jego uzyskania. Zachówek nie różnicuje bowiem uprawnionych ze względu na sytuację materialną i rodzinną, poza przypadkiem, gdy uprawnionym jest małoletni lub osoba trwale niezdolna do pracy. Świadczenie z art. 991 k.c. „[...] wykracza jednak ponad potrzebę

¹² A. Paluch, *System zachowku...*, *op. cit.*, s. 17–19.

¹³ M. Jassen, *Zachówek na tle zmian społecznych XX i XXI wieku – ujęcie prawoporównawcze*, [w:] *Problemy prawa, administracji i ubezpieczeń. Wybrane zagadnienia*, red. K. Pujer, Exante, Wrocław 2016, s. 88–89; G. Krawiec, *Koncepcje płci człowieka a prawo administracyjne*, Biuro RPO, Warszawa 2015, s. 218–221, 234–241; K. Bagan-Kurluta, *Notions and Concepts in Family Law. Discrepancy between Polish Family Law and Social Reality*, „Studies in Logic, Grammar and Rhetoric” 2017, Vol. 49, s. 7–11.

¹⁴ Zob. M. Załucki, *Wydzieliczenie w prawie polskim...*, *op. cit.*, s. 331.

¹⁵ *Idem*, *Przyszłość zachowku...*, *op. cit.*, s. 544–545.

zapewnienia uprawnionemu środków utrzymania, jest to świadczenie należne bez względu na sytuację osoby do niego uprawnionej. Obecny model ochrony osób bliskich spadkodawcy w prawie polskim odrywa możliwość uzyskania korzyści ze spadku od sytuacji majątkowej stron sporu¹⁶. Może się więc okazać, że w realiach danego przypadku świadczenie to przysługiwać będzie osobom bardziej majątnym niż beneficjent spadku.

Na marginesie warto zauważyć, że w polskim prawie cywilnym istnieją instytucje, które – obok zachowku – składają się na system ochrony osób bliskich spadkodawcy. Mowa przede wszystkim o przewidzianym w art. 691 k.c. prawie do wstąpienia w stosunek najmu, dzięki któremu szczątkową ochronę prawną uzyskać może np. nieformalny partner zmarłego, czy też wynikającym z art. 923 k.c. uprawnieniu do korzystania z mieszkania i urządzenia domowego przez okres trzech miesięcy od daty otwarcia spadku. Obok tych regulacji wspomnieć można również o roszczeniach dziadków spadkodawcy (art. 938 k.c., art. 966 k.c.). Nie można jednak uznać, iż nawet przy uwzględnieniu tych regulacji, system ochrony bliskich spadkodawcy jest właściwie skonstruowany, zwłaszcza że znaczenie prawne tych rozwiązań ma niewielkie znaczenie w praktyce, a kluczową instytucją pozostaje tu zachówek¹⁷.

Polski prawodawca stanął również na stanowisku, że wymiar należnych uprawnionych świadczeń nie zależy co do zasady od okoliczności indywidualnych sprawy, a jedynie od wartości majątku spadkowego i liczby osób należących do kręgu spadkobierców ustawowych. Na marginesie warto zauważyć, że z przepisów prawa cywilnego nie wynika wprost, na jaką datę ustala się wartość stanu czynnego majątku spadkowego, co niekiedy rodzić może wątpliwości. Zgodnie z dominującym w judykaturze nurtem obliczanie zachowku następuje na podstawie wartości spadku ustalonej według cen z daty orzekania o roszczeniach z tego tytułu. Takie stanowisko wyrażono w uchwale siedmiu sędziów Sądu Najwyższego z dnia 26 marca 1985 r., III CZP 75/84, której nadano moc zasady prawnej¹⁸. Pogląd ten nie jest jednak jedynym. Odnotować można zapatrywania, że aprobata wskazanego stanowiska rodziców może ryzyko wydania przez sąd w sprawie

¹⁶ A. Partyk, *Miarkowanie wysokości zachowku ...*, *op. cit.*

¹⁷ Por. G. Kozieł, komentarz do art. 691 k.c., [w:] *Kodeks cywilny. Komentarz*, t. 3: *Zobowiązania – część szczególna*, red. A. Kidyba i in., wyd. 2, LEX, 2014; M. Załucki, *Wydzielniczenie w prawie polskim...*, *op. cit.*, s. 332–333; A. Sylwestrzak, *Sytuacja prawna dziadków w świetle norm prawa spadkowego*, „Gdańskie Studia Prawnicze” 2011, nr 26, s. 426–427; J. Biernat, *Ochrona osób bliskich spadkodawcy w prawie spadkowym*, Adam Marszałek, Toruń 2002, s. 106–122.

¹⁸ LEX nr 3078. Zobacz szerzej: A. Szpunar, *Uwagi o obliczaniu wysokości zachowku*, „Rejent” 2002, nr 4, s. 18 i nast.

o zachówek niesprawiedliwego orzeczenia. Zwraca się w szczególności uwagę, iż „przyjęcie jako podstawy określania wartości składników majątkowych według cen z chwili orzekania stanowić może bardzo silną pokusę dla uprawnionego do wytoczenia powództwa o zachówek w takim czasie, w jakim stanie się to dla niego najbardziej opłacalne z ekonomicznego punktu widzenia”¹⁹. W literaturze wyrażane jest też zapatrywanie, że w określonych układach sytuacyjnych, gdy wartość majątku spadkowego uległa zmianie, pojawia się problem sprzeczności roszczeń o zachówek z zasadami współżycia społecznego²⁰. Stanowisko Sądu Najwyższego przedstawione w przywołanej uchwale nie jest też powszechnie przyjmowane w orzecznictwie. W szczególności Sąd Apelacyjny we Wrocławiu w wyroku z dnia 28 grudnia 2012 r. w sprawie I ACa 1294/12²¹ zwrócił uwagę, że ceny nieruchomości wynikają z uregulowań, warunków zaistniałych na rynku i nie ma na nie wpływu żadna ze stron. Tym samym nie może być tak, że znaczne różnice w wysokości tych cen zaistniały w określonym, często rozległym czasie (tj. pomiędzy datą otwarcia spadku, a datą orzekania w sprawie o zachówek), w sytuacji gdy nieruchomość została sprzedana przez spadkobiercę za cenę rynkową (a nie miał on żadnego obowiązku powstrzymywania się z jej zbyciem), będą wyłącznie obciążać bądź spadkobiercę (gdy nastąpił wzrost cen nieruchomości), bądź uprawnionego do zachowku (w sytuacji gdy ceny te spadły). W takich okolicznościach należy przyjąć, że wartość nieruchomości stanowi cena uzyskana za nią przez spadkobiercę.

Jak wskazano, sąd, przyznając świadczenie z tytułu zachowku, ustala wartość majątku spadkowego, a następnie przeprowadza ściśle określone prawem działania matematyczne. Nie ma tu co do zasady miejsca na analizę całości kształtu sytuacji osobistej i majątkowej uprawnionego i obowiązowanego, jak też na badanie bliskości faktycznych relacji uprawnionego i spadkodawcy. Sąd, orzekając o zachowku, nie dokonuje analizy, czy powód w sprawie o zachówek znajduje się w niedostatku, czy też jego kondycja finansowa jest ponadprzeciętnie dobra. Tylko wyjątkowo uprawniony może żądać nie połowy, a dwóch trzecich udziału, który przypadałby mu z mocy prawa – wtedy gdy jest on małoletni lub trwale niezdolny do pracy.

Rola sędziego orzekającego o przyznaniu zachowku, po dokonaniu ustaleń faktycznych sprowadza się zasadniczo do dokonania obliczeń matematycznych. Z reguły nie ma tu miejsca na miarkowanie przyznawanych kwot,

¹⁹ K. Smoter, *Zasady obliczania wysokości zachowku. Glosa do wyroku SN z dnia 4 lipca 2012 r., I CSK 599/11*, „Państwo i Prawo” 2014, nr 3, s. 139

²⁰ Zob. szerzej: M. Mamos, *Wybrane problemy związane z modelem podmiotowym instytucji zachowku*, „Folia Iuridica Universitatis Wratislaviensis” 2017, Vol. 6, No. 2, s. 212–213.

²¹ LEX nr 1281169.

a tym bardziej sąd nie jest władny zasądzić świadczenia wyższe niż wynika to ze sztywnej regulacji ustawowej²².

W wyjątkowych przypadkach roszczenie powoda może zostać ocenione jako sprzeczne z zasadami współzycia społecznego (art. 5 k.c.). W judykaturze akcentuje się, że rozwiązanie to jest jednak zastrzeżone do sytuacji zupełnie sporadycznych²³. Zasadniczo jednak, jeśli powód spełnia formalne wymogi ustawowe, a nie uzyskał należnej mu części spadku, można niejako z automatu przewidzieć treść orzeczenia, jakie powinien wydać sąd. Zgodzić należy się z poglądem, że „obowiązująca regulacja zachowku przedkłada więzy formalne, prostotę i pewność prawa nad uwzględnianie okoliczności konkretnej sprawy”²⁴.

Wskazane wyżej wady systemu zachowkowego uzasadniają zatem postawienie pytania o możliwość zastąpienia go innymi rozwiązaniami, znanymi ustawodawstwu obcym. Jako naturalna, tradycyjna alternatywa dla zachowku postrzegany jest model ochrony osób najbliższych spadkodawcy oparty na rezerwie spadkowej. W tym wypadku określone osoby najbliższe zmarłego (spadkobiercy konieczni) muszą uzyskać w naturze określoną część majątku spadkowego – tą częścią swojego mienia spadkodawca w ogóle nie może rozrządzać²⁵. Z punktu widzenia kręgu podmiotów uprawnionych w modelu zachowku i modelu rezerwy nie zachodzą fundamentalne różnice, gdyż w obu są to członkowie najbliższej formalnej rodziny zmarłego. Z punktu widzenia swobody testowania zachowek ocenić należy zaś jako bardziej elastyczny, spadkodawca może tu bowiem rozrządzać swoim majątkiem w sposób swobodny, a roszczenia uprawnionych do zachowku obejmować mogą jedynie świadczenia pieniężne. Nie wydaje się więc zasadnym, by w celu zoptymalizowania modelu ochrony osób bliskich spadkodawcy i dostosowania go do współczesnych uwarunkowań rodzinnych i społecznych, racjonalne było odejście od modelu zachowku w kierunku rezerwy spadkowej.

²² Zob. szerzej A. Partyk, *Wyrokowanie o zachowku – ile swobody, ile matematyki?*, „Quaere” 2019, Vol. 9, s. 1178.

²³ Zob. np. wyrok Sądu Apelacyjnego w Warszawie z dnia 6 marca 2019 r., V ACa 120/18, LEX nr 3007960; wyrok Sądu Apelacyjnego w Krakowie z dnia 9 listopada 2018 r., I ACa 1737/17, LEX nr 2698096; wyrok Sądu Apelacyjnego w Rzeszowie z dnia 30 października 2018 r., I ACa 513/17, LEX nr 2742011.

²⁴ M. Królikowski, *Możliwość obniżenia zachowku...*, *op. cit.*, s. 101.

²⁵ Zob. M. Załucki, *Alimenty w miejsce zachowku?...*, *op. cit.*, s. 116; *idem*, *Przyszłość zachowku...*, *op. cit.*, s. 535–536. O systemie rezerwy w prawie szkockim zob. A. Partyk, *Uprawnienie konkubenta...*, *op. cit.*, s. 121–123.

System ochrony alimentacyjnej

Poszukując optymalnego modelu zapewniającego osobom bliskim spadkodawcy ochronę przed pozbawieniem adekwatnych korzyści ze spadku, warto sięgnąć do uregulowań obowiązujących w Wielkiej Brytanii, a w istocie do rozwiązań angielskich i północnoirlandzkich²⁶.

Tamtejsze prawo spadkowe definitywnie odbiega od regulacji charakteryzujących systemy zachowku i rezerwy, rozwiązania angielskie odwołują się bowiem do bardzo szerokiej swobody orzeczniczej sądów. Prawo angielskie, choć historycznie aprobujące niczym nieskrępowaną swobodę testowania, od 1938 r.²⁷ opiera się na zasadzie, że bliscy spadkodawcy powinni móc żądać świadczeń ze spadku (*family provision*), o ile znajdują się oni w niedostatku, a spadkodawca nie przyznał im w testamencie tzw. rozsądnych przysporzeń. Na przestrzeni lat przepisy w tym przedmiocie ulegały przeobrażeniom, w szczególności poszerzeniu ulegał krąg uprawnionych i przesłanki przyznawania świadczeń na ich rzecz.

Obowiązująca obecnie *Inheritance (Provision for Family and Dependants) Act 1975*²⁸ szczegółowo normuje kwestię roszczeń osób bliskich zmarłego, opierając się na założeniu, że spadkodawca posiada szeroką swobodę w rozrządaniu swoim majątkiem. Jeśli świadczenia przypadające ze spadku osobom bliskim spadkodawcy są „rozsądne”, to spadkodawca może w zasadzie dowolnie decydować o losach swojego majątku po śmierci. Angielski ustawodawca przyjął, że świadczenie ze spadku należne osobom najbliższym zmarłego co do zasady powinno pełnić funkcję zabezpieczającą – alimentacyjną. Innymi słowy, osoby bliskie spadkodawcy zasadniczo nie mogą domagać się świadczeń z tytułu *family provision*, chyba że znajdują się w niedostatku. Wprowadzono jednak wyłom od tej reguły, jeśli z roszczeniem występuje małżonek zmarłego lub jego partner cywilny. Osoby te mogą bowiem uzyskać świadczenia ze spadku, nawet jeśli nie znajdują się w niedostatku. Sytuacja małżonka (lub partnera cywilnego) jest bowiem badana na podstawie odrębnego standardu. Sąd może przyznać świadczenie z tytułu *family provision* na rzecz małżonka spadkodawcy lub jego partnera cywilnego, jeśli nie przewidziano dla niego w testamencie lub w ustawie przysporzeń, które w tym przypadku są

²⁶ Wbrew powszechnym i błędnym opiniom nie można określić „prawo brytyjskie” i „prawo angielskie” używać zamiennie. W Wielkiej Brytanii nie istnieje bowiem jednolity system prawa, ale trzy różne: angielski (obowiązującym również na terenie Walii), szkocki oraz północnoirlandzki; por. A. Partyk, *Uprawnienie konkubenta...*, *op. cit.*, s. 121.

²⁷ *Inheritance (Family Provision) Act 1938*.

²⁸ *Inheritance (Family Provision) Act 1975*, <https://www.legislation.gov.uk/ukpga/1975/63> [dostęp: 2.05.2020].

definiowane jako „rozsądne we wszystkich okolicznościach sprawy dla męża lub żony, niezależnie od tego, czy są one niezbędne dla ich utrzymania”.

Do kręgu osób uprawnionych z tytułu *family provision* zaliczają się obok małżonków i partnerów cywilnych również dzieci zmarłego (naturalne i przysposobione), a także tzw. dzieci rodziny, tj. dzieci niepowiązane ze spadkodawcą ścisłymi więzami pokrewieństwa, ale przez niego traktowane jak własne (np. pasierbowie lub dzieci nieformalnego partnera). Z roszczeniem o przysporzenie ze spadku wystąpić może również konkubent zmarłego (zarówno ze związku heteroseksualnego, jak i homoseksualnego), jeśli pożycie partnerów trwało co najmniej 2 lata przed śmiercią spadkodawcy²⁹. Kolejną kategorię uprawnionych stanowią osoby, które były alimentowane przez spadkodawcę, o ile miało to miejsce bezpośrednio przed jego śmiercią. Również były małżonek spadkodawcy (były partner cywilny) może wystąpić ze stosownym żądaniem, o ile nie wstąpił w kolejny sformalizowany związek³⁰.

Jeśli sąd oceni, że żądanie uprawnionego z tytułu *family provision* jest usprawiedliwione co do zasady, to o wysokości świadczenia orzeka w sposób dyskrecyjny. Rolą sądu jest tu „korygowanie dyspozycji testatora na korzyść osób zależnych od zmarłego, przez zapewnienie im środków alimentacyjnych po jego śmierci”³¹. Angielski prawodawca stworzył więc system elastyczny, w którym to, czy i w jakiej formie (oraz w jakiej wysokości) przyznane zostanie ze spadku świadczenie dla osób bliskich zmarłego, zależy ściśle od realiów danego przypadku. Sąd bierze tu pod uwagę całokształt okoliczności sprawy. Analizie poddawana jest więc w szczególności sytuacja osobista i majątkowa uprawnionego oraz beneficjenta spadku. Sąd bada relacje rodzinne pomiędzy uprawnionym i spadkodawcą. Doniosłe znaczenie ma również, czy osoba uprawniona może samodzielnie się utrzymać i czy posiada majątek. W konsekwencji wyrok, jaki zapada w sprawie uwzględnia szereg okoliczności, które są oryginalne dla danego przypadku³².

²⁹ Na marginesie warto wspomnieć, że interesujące rozwiązania w zakresie uprawnień spadkowych konkubenta spadkodawcy zostały przyjęte w prawie szkockim. Szkockie prawo spadkowe bazuje na systemie rezerwy spadkowej, jednakże w przypadku nieformalnego partnera zmarłego może on występować z roszczeniami zbliżonymi do angielskiej *family provision*; szerzej: A. Partyk, *Uprawnienia konkubenta...*, *op. cit.*

³⁰ R. Kerridge i in., *Parry & Kerridge, The law of succession*, 13th edition, Sweet & Maxwell, London 2016, s. 183–238; M. Załucki, *Przyszłość zachowku...*, *op. cit.*, s. 553–556. Zob. też: A. Partyk, *Uprawnienia konkubenta...*, *op. cit.*, s. 122–123; B. Kucia, *Ograniczenia swobody testowania ze względu na ochronę interesów osób bliskich. Uwagi na tle wybranych systemów common law*, [w:] *Prawne i ekonomiczne aspekty migracji*, red. M. Butrymowicz, P. Kroczyk, WN UPJPII, Kraków 2016, s.113.

³¹ M. Załucki, *Przyszłość zachowku...*, *op. cit.*, s. 536.

³² B. Kucia, *Ograniczenia swobody..*, *op. cit.*, s. 110.

Podsumowanie i uwagi de lege ferenda

Porównanie angielskiego modelu z polskimi przepisami kodeksu cywilnego o zachowku pozwala przeciwstawić dyskrecjonalną władzę orzeczniczą sądu wyliczeniom dokonywanym w istocie z matematyczną precyzją³³. Należy podkreślić, że angielski model ochrony bliskich spadkodawcy w porównaniu z systemem zachowku cechuje się oczywiście większą elastycznością³⁴.

W obecnych realiach społecznych odejście od przepisów o zachowku jawi się jako pożądane. Zmieniające się społeczeństwo zasługuje na to, by ustawodawca uwzględnił jego potrzeby i tak ukształtował system ochrony osób bliskich zmarłego, aby rodzaj i wymiar świadczenia należnego osobom bliskim zmarłego były możliwe do ustalenia *ad casum*. Rozwiązaniem wskazanego problemu może stać się wprowadzenie w miejsce zachowku przepisów o alimentach spadkowych.

Odnosząc się do kręgu podmiotów uprawnionych do uzyskiwania przysporzeń alimentacyjnych ze spadku, należy zaliczyć tu nie tylko członków najbliższej formalnej rodziny spadkodawcy, ale również inne osoby, które pozostawały ze spadkodawcą za jego życia w bliskich relacjach osobistych, a przy tym były od spadkodawcy zależne pod względem majątkowym. Do innych osób uprawnionych z tytułu alimentów spadkowych należałoby zatem zaliczyć przede wszystkim konkubenta spadkodawcy. Świadczeń mogliby domagać się również: rodzice zmarłego, jego rodzeństwo, pełnoletnie dzieci. Alimentów spadkowych mogłyby również dochodzić te osoby, które pozostawały na utrzymaniu zmarłego za jego życia., np. pasierbowie spadkodawcy lub inne osoby, jeśli w realiach sprawy sąd ustali ich faktyczną bliskość ze zmarłym i zależność o charakterze finansowym, którą przerwała śmierć.

Osoba bliska spadkodawcy powinna móc uzyskać stosowne świadczenia, jeśli nie uzyskała „adekwatnych przysporzeń” z majątku spadkowego. Badaniu podlegałoby w szczególności to, czy na mocy testamentu, dziedziczenia ustawowego lub wcześniej dokonanych darowizn dokonano na rzecz tej osoby określonych przysporzeń. Sąd byłby przy tym uprawniony do oceny, czy faktycznie przysporzenia dla uprawnionego miały charakter adekwatny w realiach danego przypadku. A zatem alimenty spadkowe powinny przysługiwać osobom bliskim spadkodawcy jedynie w tych przypadkach, w których nie otrzymały one odpowiednich przysporzeń majątkowych z majątku spadkodawcy.

³³ *Ibidem*, s. 118.

³⁴ Por. A. Partyk, *Miarkowanie wysokości zachowku ...*, *op. cit.*

Drugą kluczową kwestią, jaka powinna wpływać na uprawnienie do alimentów spadkowych i ich wysokość, jest sytuacja materialna uprawnionego. Przesłanki warunkujące możliwość przyznania i wysokość alimentów spadkowe powinny być zarazem odmienne w przypadku małżonka i małoletnich (oraz trwale niezdolnych do pracy) dzieci spadkodawcy, odmiennie zaś w przypadku innych uprawnionych.

Małżonek i dzieci spadkodawcy, małoletnie lub trwale niezdolne do pracy, powinni uzyskiwać silną ochronę, co jest związane ze szczególną więzią rodzinną łączącą te osoby oraz ciężącym na spadkodawcy za życia szerokim obowiązkiem zaspokajania usprawiedliwionych potrzeb życiowych tychże. Uprawnienie do alimentów spadkowych w ich przypadku nie powinno być zatem uzależnione od tego, czy osoby te znajdują się w niedostatku. Małżonek i dzieci zmarłego (ale tylko małoletnie lub trwale niezdolne do pracy), którzy nie otrzymali adekwatnych przysporzeń ze spadku (lub tytułem darowizny dokonanej przez spadkodawcę), powinni móc uzyskiwać świadczenia alimentacyjne co do zasady w takiej wysokości, by zapewniały im standard życia na takim poziomie, jaki istniał przed śmiercią spadkodawcy. Wysokość tych świadczeń limitowana byłaby jednak wartością otrzymanego przez obowiązanego majątku spadkowego oraz darowizn poczynionych na jego rzecz przez zmarłego.

W wypadku pozostałych osób uprawnionych alimenty spadkowe powinny natomiast być przyznawane w tych przypadkach, w których śmierć spadkodawcy spowodowała ich popadnięcie w stan niedostatku, a zarazem nie otrzymały one odpowiednich świadczeń ze spadku (lub jako darowizny od spadkodawcy). Zarazem wysokość przysługujących im alimentów spadkowych powinna być ustalana jedynie na takim poziomie, by zapewnić im minimalny standard egzystencji. Jednocześnie alimenty na rzecz osób innych niż małżonek i dzieci zmarłego (małoletnie lub trwale niezdolne do pracy) powinny mieć charakter subsydiarny względem innych źródeł utrzymania możliwych do uzyskania przez uprawnionych. W szczególności jeśli uprawniony do świadczeń mógłby skutecznie dochodzić alimentów od osób żyjących, to powinno to limitować a nawet wykluczać możliwość uzyskania alimentów spadkowych. Funkcją alimentów spadkowych powinno być zapewnienie osobom bliskim spadkodawcy (innym niż małżonek i małoletnie lub trwale niezdolne do pracy dzieci zmarłego) minimum egzystencji.

Zaproponowana instytucja alimentów spadkowych w sposób bardziej optymalny niż zachówek odpowiadałaby na aktualne potrzeby społeczne, zważywszy, że coraz więcej osób przywiązuje coraz mniejsze znaczenie dla formalnych powiązań rodzinnych. Oczywiście przyznanie sądom znacznej

swobody dyskrecjonalnej w tym zakresie wymagałoby wykształcenia się określonej, nowej praktyki orzeczniczej, niemniej za większy problem należy uznać „sztywne szczegółowe reguły wykluczające możliwość adaptacji istniejących regulacji do zmieniających się warunków społecznych”³⁵.

Niewątpliwie odejście od systemu zachowkowego stanowiłoby rewolucyjną zmianę w prawie, której przygotowanie wymagałoby szerokich konsultacji i analiz. Jest to jednak racjonalny krok, jaki może podjąć ustawodawca, jeśli przepisy prawnośpadkowe nie stały się anachroniczne. Otwartą drogę pozostawił w tej materii Trybunał Konstytucyjny, który w wyroku z dnia 25 lipca 2013 r. w sprawie P 56/11³⁶ stwierdził, że zachówek nie stanowi jedynej możliwej konstrukcji prawnej zabezpieczającej interesy majątkowe osób bliskich spadkodawcy³⁷.

Bibliografia

- Bagan-Kurluta K., *Notions and Concepts in Family Law. Discrepancy between Polish Family Law and Social Reality*, „Studies in Logic, Grammar and Rhetoric” 2017, Vol. 49.
- Biernat J., *Ochrona osób bliskich spadkodawcy w prawie spadkowym*, Adam Marszałek, Toruń 2002.
- Jassen M., *Zachówek na tle zmian społecznych XX i XXI wieku – ujęcie porównawcze*, [w:] *Problemy prawa, administracji i ubezpieczeń. Wybrane zagadnienia*, red. K. Pujer, Exante, Wrocław 2016.
- Kerridge R. i in., *Parry & Kerridge, The law of succession*, 13th edition, Sweet & Maxwell, London 2016.
- Kodeks cywilny. Komentarz*, t. 3: *Zobowiązania – część szczególna*, red. A. Kidyba i in., wyd. 2, LEX 2014 (wersja elektroniczna).
- Krawiec G., *Koncepcje płci człowieka a prawo administracyjne*, Biuro RPO, Warszawa 2015.
- Królikowski M., *Możliwość obniżenia zachowku de lege lata i de lege ferenda*, „Transformacje Prawa Prywatnego” 2018, nr 1.
- Kubiak-Cyruł A., *Dobra osobiste w projekcie kodeksu cywilnego*, [w:] *50 lat Kodeksu Cywilnego. Perspektywy rekodyfikacji*, red. P. Stec, M. Załucki, Wolters Kluwer Business, Warszawa 2015.
- Kucia B., *Ograniczenia swobody testowania ze względu na ochronę interesów osób bliskich. Uwagi na tle wybranych systemów common law*, [w:] *Prawne i ekonomiczne aspekty migracji*, red. M. Butrymowicz, P. Kroczek, WN UPJPII, Kraków 2016.
- Mamos M., *Wybrane problemy związane z modelem podmiotowym instytucji zachowku*, „Folia Iuridica Universitatis Wratislaviensis” 2017, Vol. 6, No. 2.

³⁵ A. Kubiak-Cyruł, *Dobra osobiste w projekcie kodeksu cywilnego*, [w:] *50 lat Kodeksu Cywilnego...*, *op. cit.*, s. 77.

³⁶ Dz.U. 2013 poz. 1003; LEX nr 1354561.

³⁷ Zob. M. Załucki, *Alimenty w miejsce zachowku?*..., *op. cit.*, s. 119.

- Nowak O., *Zachówek, rezerwa i roszczenia alimentacyjne – jak instytucje prawne służą ochronie rodziny w perspektywie prawno-porównawczej*, [w:] M. Nitkowski i in., *Vademecum spadkowe – kto dziedziczy całość, a kto połowę?*, „Zeszyt Naukowy Naukowego Koła Cywilistów”, Wrocław 2015.
- Paluch A., *System zachowku w prawie polskim – uwagi de lege lata i de lege ferenda*, „Transformacje Prawa Prywatnego” 2015, nr 2.
- Partyk A., *Miarkowanie wysokości zachowku z uwagi na zasady współżycia społecznego. Glosa do wyroku s. apel. z dnia 9 maja 2018 r., V ACa 921/17*, LEX el./2018.
- Partyk A., *Pasierb spadkodawcy jako spadkobierca ustawowy (art. 934(1) k.c.)*, „Rejent” 2020, nr 4.
- Partyk A., *Uprawnienie konkubenta spadkodawcy w prawie szkockim*, „Kwartalnik Prawa Prywatnego” 2018, t. 27, z. 1.
- Partyk A., *Wyrokowanie o zachowku – ile swobody, ile matematyki?*, „Quaere” 2019, Vol. 9.
- Smoter K., *Zasady obliczania wysokości zachowku. Glosa do wyroku SN z dnia 4 lipca 2012 r., I CSK 599/11*, „Państwo i Prawo” 2014, nr 3.
- Szpunar A., *Uwagi o obliczaniu wysokości zachowku*, „Rejent” 2002, nr 4.
- Szpunar A., *Uwagi o prawie do zachowku*, „Rejent” 2002, nr 6.
- Sylwestrzak A., *Sytuacja prawna dziadków w świetle norm prawa spadkowego*, „Gdańskie Studia Prawnicze” 2011, nr 26.
- Truskiewicz Z., *Zachówek ze spadku obejmującego gospodarstwo rolne*, WUJ, Kraków 1993.
- Załucki M., *Alimenty w miejsce zachowku? Uwagi na tle ochrony osób bliskich spadkodawcy w perspektywie rekodyfikacji polskiego prawa cywilnego*, [w:] *Prawo alimentacyjne. Zagadnienia materialne*, t. 2, red. J. Łukasiewicz, Adam Marszałek, Toruń 2015.
- Załucki M., *Perspektywy rekodyfikacji polskiego prawa spadkowego*, [w:] *50 lat Kodeksu Cywilnego. Perspektywy rekodyfikacji*, red. P. Stec, M. Załucki, Wolters Kluwer Business, Warszawa 2015.
- Załucki M., *Przyszłość zachowku w prawie polskim (Fate of the Legitimate Portion in Polish Law)*, „Kwartalnik Prawa Prywatnego” 2012, R. XXI, z. 2.
- Załucki M., *Wydzielniczenie w prawie polskim na tle porównawczym*, Wolters Kluwer Polska, Warszawa 2010.

Abstract

Optimality of legitim against the background of family and social changes

In Polish legal system the protection of the closest relatives of the deceased is based on the system of legitim. The benefit, which results from art. 991 of the Civil Code, is granted only to the spouse, descendants and parents of the deceased, who would be appointed to the succession by virtue of the Act. This regulation has been in force in Polish law continuously since the adoption of the Civil Code. It is characterized by rigidity and formalization. Meanwhile, over the years, Polish society, relations within the family, have changed. Despite the social changes, the provisions of inheritance law

relating to a reserved portion of an estate have not been changed. In other legal systems, however, there are alternative solutions in force, which differently regulate the protection of the testator's relatives from harm. One of the examples of such a system is in particular the quasi-alimentary family provision under English and Welsh law. The article compares both institutions, pointing out that the family provision system allows the court to issue a decision that is appropriate to the realities of a given case, since the court adjudicating on the legitimacy of the entitled person's claim assesses in particular whether the person making the claim was actually (and not only formally) close to the deceased and whether they require financial support.

Key words: legitim; protection of family; inheritance law; inheritance maintenance

Streszczenie

Optymalność zachowku wobec przemian rodzinno-społecznych

W prawie polskim ochrona osób najbliższych zmarłego oparta na jest na systemie zachowku. Świadczenie to, co wynika z art. 991 k.c., przysługuje wyłącznie małżonkowi, zstępnym i rodzicom spadkodawcy, którzy byliby powołani do dziedziczenia z mocy ustawy. Regulacja ta obowiązuje w polskim prawie nieprzerwanie od uchwalenia Kodeksu cywilnego. Cechuje ją sztywność i sformalizowanie, tymczasem na przestrzeni lat zmieniło się polskie społeczeństwo oraz relacje wewnątrz rodziny. Mimo zaistniałych przemian społecznych przepisy prawa spadkowego odnoszące się do zachowku obowiązują w sposób niezmienny. Natomiast w innych systemach prawnych obowiązują inne rozwiązania, które zgoła odmiennie regulują zabezpieczenie bliskich spadkodawcy przed ich pokrzywdzeniem. Takim systemem jest w szczególności funkcjonujący w prawie angielskim i walijskim system quasi-alimentacyjny (*family provision*). W artykule porównano obie instytucje, zwracając uwagę, iż system *family provision* pozwala na wydanie przez sąd rozstrzygnięcia, które jest adekwatne do realiów danego przypadku, skoro sąd orzekający o zasadności roszczenia uprawnionego ocenia w szczególności to, czy osoba występująca z żądaniem była faktycznie (a nie jedynie formalnie) bliska zmarłemu i czy wymaga ona wsparcia finansowego.

Słowa kluczowe: zachówek, ochrona rodziny, prawo spadkowe, alimenty spadkowe